

Εισαγωγή

Ο τίτλος αυτού του βιβλίου είναι δανεισμένος από ένα τραγούδι του Άκη Πάνου, που το έκανε γνωστό ο Στέλιος Καζαντζίδης:

*Η ζωή μου όλη είναι ένα καμίνι,
που έχω πέσει μέσα και με σιγοψήνει.
Η ζωή μου όλη είναι μια θυσία,
που σκοπό δεν έχει, ούτε σημασία.
Η ζωή μου όλη είναι ένα τσιγάρο,
που δεν το γουστάρω, κι όμως το φουμάρω.*

Πρόκειται για ένα από τα πιο βαριά και σκοτεινά τραγούδια που έχουν γραφτεί ποτέ· γι' αυτό και αποδίδει εξαιρετικά την εμπειρία ενός από τα βασικά φαινόμενα της αρχαιότητας: της δουλείας. Εκφράζει εύγλωττα την εμπειρία εκατομμυρίων ανθρώπων στην αρχαιότητα που υποχρεώθηκαν να ζήσουν σε φρικτές συνθήκες με μοναδικό σκοπό ύπαρξης να εξυπηρετήσουν τις επιθυμίες των αφεντών τους.¹

Το γεγονός ότι οι δούλοι αποτελούσαν σημαντικό τμήμα του πληθυσμού των αρχαίων πόλεων και η δουλεία συστατικό στοιχείο της οικονομικής, κοινωνικής και πολι-

τικής δομής της αρχαιότητας είναι ευρέως γνωστό. Συνήθως όμως η γνώση μας αυτή είναι σαν μια λεπτομέρεια που υποβόσκει στο υπόβαθρο, χωρίς να επηρεάζει τον τρόπο που μαθαίνουμε και προσεγγίζουμε την αρχαιότητα. Όλοι ξέρουν τα ονόματα του Περικλή, του Αισχύλου, του Φειδία, του Μεγαλέξανδρου και πολλών άλλων επιφανών ανδρών· αλλά πόσοι ξέρουν το όνομα έστω κι ενός δούλου ή μιας δούλης από την αρχαιότητα; Οι επισκέπτες των μουσείων θαυμάζουν τα περίτεχνα αντικείμενα που έχουν διασωθεί από την αρχαιότητα, όπως π.χ. τα νομίσματα· πόσα μουσεία όμως αναδεικνύουν τις φρικτές συνθήκες ζωής των δούλων στα μεταλλεία, όπου εξόρυσαν το χρυσάφι και το ασήμι για τα πανέμορφα νομίσματα (κείμενο 4);

Αυτή η συλλογή κειμένων παρουσιάζει μια σειρά από ιστορίες από την καθημερινή ζωή των δούλων στην αρχαιότητα. Στόχος μας είναι να δώσουμε την ευκαιρία στους αναγνώστες να ξεφύγουν από μια αφηρημένη και γενική αντίληψη της δουλείας και να έρθουν σε επαφή με τις εμπειρίες και τις τύχες πολλών αρχαίων δούλων. Οι ιστορίες τους είναι αναμφίβολα γοητευτικές ως αφηγήσεις, με πολλούς και διάφορους τρόπους· αλλά είναι ταυτόχρονα και ένας τρόπος να σκεφτούμε με συγκεκριμένα παραδείγματα πάνω στον ρόλο της καταπίεσης, της εκμετάλλευσης και της αντίστασης των δούλων στην εξέλιξη των κοινωνιών της αρχαιότητας. Η σύντομη εισαγωγή που ακολουθεί σκοπεύει να διευκολύνει τους αναγνώστες να παρακολουθήσουν, να απολαύσουν και να στοχαστούν καλύτερα με αφορμή αυτές τις ιστορίες.

Η παρούσα συλλογή περιλαμβάνει κείμενα με πολύ διαφορετική μορφή· με αυτό τον τρόπο αναδεικνύει τον

πλούτο των πηγών που μας πληροφορούν για τη ζωή των δούλων. Κάποια από τα κείμενα προέρχονται από τους ίδιους τους δούλους ή γράφτηκαν για λογαριασμό τους: το γράμμα ενός νεαρού δούλου που περιγράφει τα βάσανά του (1), οι επιτύμβιες στήλες για δούλους ή πρώην δούλους από την Αθήνα (5) και την Αίγυπτο (32), και οι αναθηματικές επιγραφές που ζητούν τη θεία βοήθεια (31) ή ευχαριστούν γι' αυτήν (34). Μια άλλη επιγραφή, από το ιερό των Δελφών, καταγράφει τη συμφωνία και τους όρους με τους οποίους ένα ζευγάρι αφεντών απελευθερώνουν τη δούλα τους (35). Η αίτηση ενός ανθρώπου προς τις αρχές να αποτρέψουν την υποδούλωση της οικογένειάς του (7) συνδέεται με μια σειρά από άλλα κείμενα που αποτελούν δημόσια έγγραφα ή σχετίζονται με το κράτος: την αναφορά για τον θάνατο ενός δούλου και την εντολή για τη διερεύνηση των συνθηκών του θανάτου (9) ή τη διεξαγωγή ανάκρισης για μια σειρά από αξιόποινες πράξεις στις οποίες εμπλέκονταν οι δούλοι ενός αξιωματούχου (8). Πολλά από τα κείμενα προέρχονται από δημηγορίες που εκφωνήθηκαν στα αθηναϊκά δικαστήρια: άλλες για υποθέσεις στις οποίες δούλοι ή πρώην δούλοι βρίσκονται στο επίκεντρο (15, 16, 25) και άλλες στις οποίες αναφέρονται εν παρόδω (3, 13, 14).

Ιστορίες πραγματικών δούλων αντλούμε και από μια σειρά λογοτεχνικών ειδών: η αρχαία ιστοριογραφία διασώζει πολλές σχετικές αφηγήσεις (2, 4, 6, 30), ενώ τα ιατρικά κείμενα του Γαληνού αναφέρουν αρκετά περιστατικά με δούλους (10, 11, 12). Ενδιαφέρουσες ιστορίες δούλων καταγράφουν και άλλα λογοτεχνικά είδη, όπως οι βίοι των ρητόρων του Φιλόστρατου (26) και η συλλογή

από ιστορίες με ζώα του Αιλιανού (28). Με τα διάφορα χριστιανικά κείμενα της συλλογής μας αρχίζουμε να περνάμε από τις ιστορίες για πραγματικούς δούλους, όπως εμφανίζονται σε κείμενα σχετικά με τις χριστιανικές αιρέσεις (27) ή σε επιστολές επισκόπων (33), σε κείμενα με έντονα λογοτεχνικό χαρακτήρα που έχουν πιο προβληματική ιστορικότητα, όπως οι βίοι των μοναχών (24) και οι απόκρυφες πράξεις των αποστόλων (18). Αυτό μας φέρνει στα καθαρά λογοτεχνικά κείμενα, όπως η κωμωδία (17), το μυθιστόρημα (22), ο μιμιάμβος (23) και η λογοτεχνική επιστολή (19, 20, 21): αυτά παρουσιάζουν σκηνές με πλασματικούς δούλους, αλλά οι αφηγήσεις τους είναι συχνά εξαιρετικά αποκαλυπτικές. Ο Βίος του Αισώπου (36) μπορεί να μην είναι βιογραφία ενός πραγματικού δούλου, αλλά μας επιτρέπει να καταλάβουμε πολλές όψεις της ζωής των δούλων καλύτερα από πολλά αρχαιακά κείμενα.²

Η συλλογή έχει επίσης μεγάλο χρονικό και γεωγραφικό εύρος, καλύπτοντας περισσότερα από χίλια χρόνια και διασχίζοντας ένα μεγάλο μέρος της Μεσογείου. Ξεκινάμε από τα τέλη του 6ου αιώνα π.Χ. με την τραγική ιστορία του Ερμότιμου, που μας την αφηγείται ο Ηρόδοτος (2), και αφού διανύσουμε την κλασική (1, 3, 5-6, 13-16, 25, 29), την ελληνιστική (4, 17, 23, 30-31, 34-35) και τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο (9, 10-12, 18-22, 26-28, 32, 36), θα καταλήξουμε σε ιστορίες από την ύστερη αρχαιότητα του 4ου και του 5ου αιώνα μ.Χ. (7, 8, 24, 33). Παρότι ένας σημαντικός αριθμός πηγών αφορούν την Αθήνα (1, 3, 5, 13-16, 25), θα ταξιδέψουμε επίσης στην Πελοπόννησο (18), την κεντρική Ελλάδα (34, 35), τη Θράκη (29), το Αιγαίο (20, 21, 30, 31), τη Μικρά Ασία (2, 6, 10, 26, 36), τη

Συρία (24, 33), την Αίγυπτο (4, 7–9, 32), τη Ρώμη (27) και τη βόρεια Αφρική (28).

Τι λοιπόν μπορούμε να μάθουμε για τη ζωή των δούλων από αυτά τα διαφορετικά κείμενα; Ας ξεκινήσουμε από τις διαδικασίες με τις οποίες οι άνθρωποι μετατρέπονταν σε δούλους. Ο πόλεμος υπήρξε αναμφίβολα μια σημαντική αιτία, όπως μας δείχνουν η ιστορία της Θερμουθίδος, που αιχμαλωτίστηκε και έγινε δούλα στα τέσσερά της χρόνια (32), του Ερμότιμου, που αιχμαλωτίστηκε, ευνουχίστηκε και πουλήθηκε ως δούλος (2), ή της αριστοκράτισσας Μαρίας και της υπηρέτριάς της, που αιχμαλωτίστηκαν από τους βάρβαρους και πουλήθηκαν δούλες μακριά από τον τόπο τους (33). Σε κάποιες αρχαίες κοινωνίες, όπως η Αίγυπτος, ελεύθεροι άνθρωποι μπορούσαν να υποδουλωθούν νόμιμα ή παράνομα για χρέη (7) ή για αδικήματα που διέπραξαν (4). Πολλοί πάλι γεννήθηκαν δούλοι, όπως μας δείχνει η περίπτωση των παιδιών της Σωστράτας (35) ή της Θερμουθίδος (32). Αναμφίβολα, το δουλεμπόριο έπαιξε τεράστιο ρόλο στη μετατροπή ελεύθερων ανθρώπων σε δούλους και τη διακίνησή τους κατά μήκος της Μεσογείου, όπως ο Μάκρωνας, δούλος που πουλήθηκε σε τόσο μικρή ηλικία ώστε να μην ξέρει ποια ακριβώς ήταν η πατρίδα του, παρότι θυμόταν την προγονική γλώσσα (6). Ο Βίος του Αισώπου μάς δίνει μια κατατοπιστική εικόνα του διεθνούς δουλεμπορίου: των δουλεμπόρων, της αγοράς των δούλων, των καραβανιών των δούλων που οδεύουν προς πώληση, των τεχνασμάτων για την πώληση των δούλων σε ψηλή τιμή, του εξευτελισμού της αγοραπωλησίας, των νέων αφεντών και των λόγων που αγόραζαν δούλους (36).

Με ποιους τρόπους χρησιμοποιούνταν οι δούλοι;³ Πολλοί προορίζονταν αναμφίβολα για υπηρέτες, που θα έκαναν όλες τις δουλειές του νοικοκυριού, απαλλάσσοντας τους αφέντες τους από τον κόπο. Θα συναντήσουμε τον πολυμήχανο μάγειρα Κύθηρο (26), το μικρό αγόρι που, κλειδωμένο στο σπίτι, έκανε τη φασίνα και μαγείρευε (10), τις προσωπικές υπηρέτριες μιας πρώην δούλας (16), τους δούλους που κουβαλούσαν τις αποσκευές ενός βίαιου Κρητικού (11), τον ανώνυμο δούλο που συνόδευε τον αφέντη του όταν έβγαινε έξω (12). Άλλοι δούλοι εργάζονταν κάτω από την επίβλεψη των αφεντών τους για την παραγωγή των προϊόντων από τα οποία προερχόταν ο πλούτος τους. Πολλοί από αυτούς ασχολούνταν με τις γεωργικές εργασίες, όπως ο άτυχος δούλος που καθάριζε το αλώνι του αφέντη του (20), ο γιδοβοσκός Δάφνης, που φρόντιζε τα κοπάδια, κι ο πατέρας του Λάμωνας, που φρόντιζε τους κήπους (22). Άλλοι πάλι εργάζονταν στα μεταλλεία χρυσού και αργύρου σε φρικτές συνθήκες, όπως οι κατάδικοι στην Αίγυπτο (4) ή ο μεταλλεργάτης Ατώτας στο Λαύριο (5). Η απασχόληση των δούλων στα εργαστήρια, όπως ο κακόμοιρος μαθητευόμενος σε ένα σιδηρουργείο (1), ήταν εξίσου συνηθισμένη.

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις οι δούλοι εργάζονταν κάτω από τον άμεσο έλεγχο του αφέντη τους ή κάποιου επιστάτη. Περιπτώσεις όπως αυτή της σεξουαλικής εκμετάλλευσης των δούλων αναδεικνύουν την ύπαρξη και άλλων μορφών χρήσης της δουλείας. Η χρήση των δούλων για τη σεξουαλική ικανοποίηση των αφεντών τους ήταν εξαιρετικά συνηθισμένη, όπως δείχνουν οι αξιώσεις του αφέντη Γεμέλλου προς τη δούλα του Σαλακωνίδα (21).

Άλλοι αφέντες έβαζαν τις δούλες τους σε πορνεία προκειμένου να αποσπάσουν κέρδη από τη σεξουαλική τους εκμετάλλευση (13). Η περίπτωση της Νεαίρας όμως, που κατόρθωσε να συγκεντρώσει σημαντικό πλούτο από τους εραστές της και να ζει άνετα (16), αναδεικνύει μια άλλη στρατηγική χρήσης των δούλων. Πολλοί αφέντες άφηναν τους δούλους τους να ζουν και να εργάζονται μόνοι τους, με μόνη υποχρέωση να παραχωρούν στους αφέντες ένα τμήμα από τα κέρδη τους. Με αυτό τον τρόπο οι αφέντες αποκόμιζαν κέρδη χωρίς να χρειάζεται να επιβλέπουν και να συντηρούν τους δούλους, ενώ οι δούλοι είχαν μεγάλο βαθμό αυτονομίας και μπορούσαν να αποταμιεύουν τμήμα των κερδών τους για τη βελτίωση των βιοτικών τους συνθηκών και για να εξαγοράσουν μια μέρα την ελευθερία τους. Ο Κάλλιστος, που εργαζόταν ως τραπεζίτης για λογαριασμό του αφέντη του (27), ή η οικογένεια των δούλων που λειτουργούσε από μόνη της ένα αρωματοπωλείο (15) είναι χαρακτηριστικές περιπτώσεις αυτού του φαινομένου. Δεν πρέπει, τέλος, να ξεχνάμε τη χρήση των δούλων σε διοικητικές θέσεις και θέσεις εξουσίας, όπως ήταν η περίπτωση του επιστάτη Ζηνά, που έχει τόσο μεγάλη εξουσία ώστε οι άλλοι δούλοι να τον αποκαλούν αφέντη (36), του Ερμότιμου του ευνούχου, που έγινε υψηλά ιστάμενος στην περσική αυλή (2), ή του δημόσιου δούλου Πιττάλακου, που κατόρθωσε να ζει μια άνετη ζωή (3).⁴

Οι ιστορίες μας καταγράφουν τις φρικτές συνθήκες με τις οποίες ήταν συχνά συνυφασμένη η δουλειά.⁵ Η βία ήταν συστατικό στοιχείο της καθημερινής εμπειρίας των δούλων, όπως μαρτυρούν ο κακόμοιρος μαθητευόμενος που παραπονιέται ότι τον δέρνουν και τον αλυσοδένουν (1) ή οι

δούλοι του βάνουσου Κρητικού που τους ανοίγει το κεφάλι με μια μάχαιρα επειδή δεν μπορούν να απαντήσουν στις ερωτήσεις του (11). Ένας αφέντης χωρίς αυτοσυγκράτηση ήταν συμφορά για τους δούλους, όπως φοβάται ο Αίσωπος, όταν βλέπει τον αφέντη του να μην μπορεί να συγκρατήσει ούτε τις σωματικές του ανάγκες (36). Ακόμη πιο φρικτές ήταν οι τιμωρίες των δούλων: οι δούλοι του Σεργίου μαστιγώνονται κατά τη διάρκεια μιας ανάκρισης (8), ο Γάστρωνας απειλείται με ανελέητο μαστίγωμα (23),⁶ ο φυγάδας Ανδροκλής καταδικάζεται να ριχτεί στα λιοντάρια (28), η Ευκλία ακρωτηριάζεται και γίνεται βορά των σκυλιών (18), ενώ ο Λάμωνας φοβάται ότι ο αφέντης του θα τον σταυρώσει επειδή καταστράφηκαν τα λουλούδια του (22). Πέρα από τη βία, οι ίδιες οι συνθήκες εργασίας ήταν συχνά αβάσταχτες: όχι μόνο για τους εργαζομένους στα αιγυπτιακά μεταλλεία (4), ή τον Κάλλιστο που δούλευε στον μύλο ως τιμωρία (27), αλλά και για το αγόρι που τελικά τρελάθηκε και πέθανε επειδή το κλείδωναν σε ένα σπίτι που δεν είχε νερό (10), ή τους ψαράδες που έμεναν νηστικοί (19). Ας μνημονεύσουμε, τέλος, τον ευνουχισμό του Ερμότιμου προκειμένου να πουληθεί ως εκλεκτός δούλος (2).

Παρότι η βία ήταν συστατικό στοιχείο της δουλείας, οι σχέσεις αφεντών—δούλων δεν περιορίζονταν σε αυτήν. Κάποιοι δούλοι κατέληγαν να αποδεχτούν πλήρως τον υποτακτικό ρόλο τους: η περίπτωση της δούλας που συνέχισε να υπηρετεί την αφέντρα της ακόμα κι όταν αιχμαλωτίστηκαν κι έγιναν και οι δύο δούλες είναι χαρακτηριστική (33). Ο Βίος του Αίσωπου αποτελεί μια εξαιρετική απεικόνιση αυτού του σύνθετου πλέγματος σχέσεων. Από τη μια βλέπουμε σκηνές στις οποίες ο αφέντης Ξάνθος προσπαθεί να

πιάσει τον Αίσωπο να σφάλλει προκειμένου να τον μαστιγώσει: στην πραγματικότητα βέβαια ένας αφέντης μπορούσε να τιμωρήσει τους δούλους του όπως και όποτε ήθελε. Από την άλλη όμως το δίδαγμα αυτών των ιστοριών είναι το πόσο εξαρτημένοι ήταν οι αφέντες από την αυτενέργεια και την πρωτοβουλία των δούλων τους: ο Ξάνθος διαρκώς βασίζεται στον Αίσωπο για να τον ξελασπώσει, είτε σε σχέση με τη γυναίκα του είτε σε σχέση με σοβαρά προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει (36). Η περίπτωση του Αιγύπτιου αξιωματούχου που χρησιμοποιεί τους δούλους του προκειμένου να δείρουν κάποιον και να του αποσπάσουν ένα σημαντικό χρηματικό ποσό είναι εξίσου ενδεικτική (8).⁷

Σε κάποιες περιπτώσεις οι δούλοι κατάφερναν να γίνουν τόσο σημαντικοί για τους αφέντες τους ώστε να αποκτήσουν σημαντικά πλεονεκτήματα: ο ρόλος της Ευκλίας ως σεξουαλικού υποκατάστατου της αφέντρας της Μαξιμίλλας αρχικά της απέδωσε χρήματα, αγαθά και την ελευθερία της (18)· ο Κύθηρος κατάφερε να κερδίσει την εμπιστοσύνη του αφέντη του, που τον έκανε κληρονόμο της μεγάλης περιουσίας του (26), ενώ η Σωστράτα βρέθηκε τελικά να κληρονομήσει την περιουσία του αφέντη της από κοινού με τον γιο του (35). Τέτοιες περιπτώσεις επιτυχίας, αν και σημαντικές για τους συγκεκριμένους δούλους, ήταν προφανώς σχετικά σπάνιες. Πιο συνηθισμένο ήταν αναμφίβολα το φαινόμενο που απεικονίζει ο Ηρώδας: το πώς η δούλα Κύδιλλα καταφέρνει να χρησιμοποιήσει την προσωπική σχέση που έχει αναπτύξει με την αφέντρα της προκειμένου να γλιτώσει τον σύνδουλό της Γάστρωνα από μια σκληρή τιμωρία (23).